

Shahid Bahonar
University of Kerman

Iranian Civilization Research

Online ISSN: 2821 - 0867

Homepage: <https://jic.uk.ac.ir>

Iranian Civilization Research, Volume 7, Issue 1 - Serial Number 13, June 2025

Reflecting the political thought of ancient Iran in the book Fotoohaat Shahi Heravi

Najmedin Gilani¹ | Moslem Soleimanian²

1. Assistant Professor in History, Department of History, Faculty of Letters and Humanities Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. E-mail: gilani@um.ac.ir
2. Corresponding Author, Associate Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Seyyed Jamaluddin Asadabadi University, Asadabad, Iran. E-mail: m.soleimanian@sjau.aci.

Article Info	ABSTRACT
Article type: <i>Research Article</i> Article history: Received: <i>12 Jan 2025</i> Revised: <i>28 April 2025</i> Accepted: <i>01 June 2025</i> Published online: <i>25 June 2025</i> Keywords: <i>Fotoohat Shahi,</i> <i>Sadr al-Din Ebrahim Amini Heravi,</i> <i>political thought,</i> <i>The divinity of the monarchy.</i>	Throughout history, the rulers had come to the conclusion that they cannot rule by force alone. Therefore, they tried to legitimize their government in different ways. In ancient Iran, the idea of the divinity of the monarchy, Khvarenah, and relative honor were among the foundations of legitimacy. These concepts had gradually become a part of people's beliefs. After Islam, this idea continued, so that most of the rulers, while extending their ancestry to the ancient kings, they tried to consolidate the foundations of their power by raising the idea of the divinity of the monarchy and Khvarenah. In the meantime, Iranian theoreticians and writers, with their knowledge of the political thought of ancient Iran, tried to consolidate the position of the Muslim sultan based on the legitimizing foundations of ancient Iran. One of the most important periods that expressed a new approach to this issue was the Safavid dynasty. Meanwhile, Sadr al-Din Ibrahim Amini Heravi, who was familiar with the admonitions, policy documents, and political thought of his predecessors, played a significant role. In such a way that in the book of Fotoohat Shahi's, the idea of the divinity of the position of kingship, Divine Farrah and relative honor is clearly reflected. In this article, an attempt has been made to answer this question by referring to the sources and descriptive-analytical method, which of the legitimizing foundations of ancient Iran is reflected in the book of Fotoohat Shahi's.

Cite this article: Gilani, Najmedin, Soleimanian, Moslem. (2025) Reflecting the political thought of ancient Iran in the book Fotoohaat Shahi Heravi. *Iranian Civilization Research*, 7 (1), 174-194.

DOI: 10.22103/JIC.2025.22589.1273

© The Author(s).

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

English Extended Abstract

1. Introduction

The political thought of ancient Iran, as one of the ancient and influential concepts, did not vanish after the fall of the Sassanids due to its practical significance and was transmitted in various forms to the Islamic period. The political experiences of the Iranians are reflected in historical and literary sources in the form of political counsel or principles of governance. Among the principles of ancient Iranian political thought, one can point to the divine nature of kingship, the concept of "Farah Izadi", justice, and the interconnection of religion and state. Thus, obedience to a just and glorious king was considered one of the firmly held beliefs of Iranians, as long as he did not deviate from these principles. Historical experiences had made rulers aware that mere force and power could not guarantee the survival of a government, and governments were inevitably required to rely on one of the legitimacy factors, including hereditary right, racial superiority, and most importantly, divine destiny and divine selection. Throughout Iranian history, rulers and political theorists adhered to these legitimacy factors. Iranian kings took pride in their noble lineage and claimed to be chosen by God. This belief is repeatedly expressed in both Achaemenid and Sassanid inscriptions as well as in historical and literary sources. The idea of the divine nature of kingship and Farah Izadi did not disappear with the fall of the Sassanian dynasty; instead, it was transmitted to later periods through political theorists, scribes, ministers, and Iranian historians. The reflection of this idea can be seen in works such as "Tarikh-e Bayhaqi," Ghazali's "Nasihah al-Muluk," "Siyasatnama" by Khwaja Nezam al-Mulk, and other historical texts. The continuity of this thought is also evident in the historical texts of the Safavid era. Shah Ismail, as the founder of the Safavid dynasty, employed historians such as Sadr al-Din Ibrahim Amini Haravi for this purpose. Amini, as a court historian obedient to Shah Ismail's commands, wrote the book "Futuhāt-e Shahi" in accordance with the interests of the government and to legitimize the reigning king.

The main question and problem of this research is which of the legitimacy foundations of ancient Iran are reflected in the book "Futuhāt-i Shahi". Evidence suggests that the political thought of ancient Iran is reflected in three components in the book by Amini Haravi: the divine nature of kingship, Farah Izadi, and noble lineage.

2. Research Methodology

The research method in this article is descriptive-analytical.

3. Discussion

It is well known among thinkers that in order to understand the political thought of a thinker, one must not only recognize the dominant political discourse of their society and time but also grasp the intention of that thinker to engage with such discourse. Accordingly, it should be noted that in most historical texts of this period, the topic of lineage and political legitimacy has been addressed (at least thematically and conceptually). This subject is examined with a focus on the tradition of kingship and Iranian royal thought, which, during the Islamic period, took on an Islamic hue while continuing its essence. Haravi, in his book "Futuhāt-i Shahi," considers divine confirmations (farah Izadi) and the selection of the king by the Almighty God as the most important aspects of legitimizing authority. According to him, by divine will and decree, all events and occurrences that might undermine the foundation of his legitimate rule are repelled. In Haravi's thought, elements such as shared ideological bonds and a common intellectual heritage are among the influential factors in the continuity and cohesion of a nation's identity. For this reason, actions are carried out

English Extended Abstract

in accordance with the will and desire of God to lead the endorsed individual toward their goals. The evidence found in "Futuhāt-i Shahī" indicates that Sadr al-Dīn Haravī was familiar with the political thought of ancient Iranians and utilized it to legitimize Shah Ismā'īl Safavī. What he includes in his book regarding the divine nature of kingship, the concept of *farrah*, and the noble lineage of the king is precisely what existed in the political thought of ancient Iranians.

4. Conclusion

The cultural continuity of Iranians has astonished many experts in this field. Many elites have worked towards this cultural continuity. Numerous bureaucrats, secretaries, and historians of Iran—whether they were in the courts of the Muslim Arabs or in the courts of the Turks—each in their own special way endeavored to safeguard Iranian culture and transmit it to future generations. One of these elites is Sadr al-Dīn Ibrāhīm Amini Heravī. Amini Heravī, as a court historian and obedient to the orders of Shah Ismā'īl, wrote the book "Futuhāt-i Shahī" (Royal Conquests) in accordance with the interests of Shah Ismā'īl and to legitimize his rule. As an aware and knowledgeable elite, he was familiar with the political thought of Iranians. Evidence shows that historians of this period had read earlier historical and literary sources. Therefore, in Amini Heravī's "Futuhāt-i Shahī," the reflection of ancient Iranian political thought, which had been transmitted by elites, secretaries, and ministers to later generations, can be clearly seen. Among the most important components of Iranian political thought reflected in "Futuhāt-i Shahī" are: 1. In ancient Iranian political thought, the position of kingship was considered a divine gift, and the king derived his legitimacy from God. This topic is repeatedly mentioned in "Futuhāt-i Shahī," stating that the Safavid dynasty is divinely chosen. 2. In ancient Iranian political thought, the king had a godlike essence and held a sacred position. "Futuhāt-i Shahī" discusses the godlike essence and sacred status of the king. 3. It was believed in ancient Iranian political thought that the king possessed a divine light (*farrah*) that appeared as light or the sun on his face. In "Futuhāt-i Shahī," the divine light of the king is depicted as light and sunlight on his face. 4. In ancient Iranian political thought, divine light was granted to a just, pious, and God-fearing king; otherwise, it would depart from him and go to his enemies. One reason mentioned in "Futuhāt-i Shahī" for the separation of the angel from Salāh al-Dīn, the governor of Georgia, who then settled in Ardabil, was the oppression of the Georgian ruler against the faith and piety of the Safavid family. 5. In ancient Iranian political thought, divine light and divine support were the main factors for the king's victory, not his military prowess. "Futuhāt-i Shahī" clearly states that Shah Ismā'īl's victory over his enemies was due to his divine support and endorsement. 6. In ancient Iranian political thought, having an aristocratic lineage held a high status. The Achaemenid, Parthian, and Sasanian kings took pride in their noble lineage. This issue did not disappear with the arrival of Islam in Iran, as most post-Islamic Iranian dynasties traced their lineage to ancient kings. In "Futuhāt-i Shahī," the lineage of the Safavid family is proudly mentioned, ultimately tracing their ancestry back to Imam Musa Kazim.

دانشگاه شهید باهنر کرمان

پژوهشنامه تمدن ایرانی

شماره الکترونیکی: ۰۸۶۷-۲۸۲۱

Homepage: <https://jic.um.ac.ir>

پژوهشنامه تمدن ایرانی، سال هفتم، شماره یک (پیاپی ۱۳)، بهار و تابستان ۱۴۰۴

بازتاب اندیشه سیاسی ایران باستان در کتاب فتوحات شاهی هروی

نجم‌الدین گیلانی^۱ | مسلم سلیمانیان^۲

۱. استادیار، گروه تاریخ، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. gilani@um.ac.ir

۲. نویسنده مسئول، دانشیار، گروه تاریخ، دانشگاه سیدجمال‌الدین اسدآبادی، اسدآباد، ایران. m.soleimanian@sjau.aci

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۱۴ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۱/۰۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۰۷ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۴/۲۵ کلیدواژه‌ها: فتوحات شاهی، صدرالدین ابراهیم امینی هروی، اندیشه سیاسی، الهی بودن مقام سلطنت	در طول تاریخ حاکمان به تجربه به این نتیجه رسیده بودند که صرف داشتن زور نمی‌تواند حکومت کند؛ بنابراین، تلاش داشتند به شیوه‌های مختلف حکومت خود را مشروع جلوه دهند. در ایران باستان اندیشه‌ی الهی بودن سلطنت، فره ایزدی و شرافت نسبی از مبانی مشروعیت‌ساز بود. این مفاهیم به مرور بخشی از اعتقادات مردم شده بود. بعد از اسلام نیز این اندیشه تداوم یافت، به‌طوری که اکثر حکام ضمن رساندن نسب خود به پادشاهان باستانی، با مطرح کردن اندیشه‌ی الهی بودن سلطنت و فره ایزدی، سعی در تحکیم مبانی قدرت خود داشتند. در این بین نظریه پردازان و دبیرانی ایرانی با شناختی که از اندیشه‌ی سیاسی ایران باستان داشتند در راستای تحکیم موقعیت سلطان مسلمان بر اساس مبانی مشروعیت‌ساز ایران باستان تلاش کردند. یکی از مهم ترین دوره هایی که رویکرد نوینی به این مسئله ابراز داشتند، سلسله ی صفویه بود. در این میان، صدرالدین ابراهیم امینی هروی که با اندرزنامه‌ها، سیاست‌نامه‌ها و اندیشه‌ی سیاسی پیشینیان آشنا بود؛ نقش درخور پردازشی داشت. به‌گونه‌ای که در کتاب فتوحات شاهی، اندیشه‌ی الهی بودن مقام سلطنت، فره ایزدی و شرافت نسبی آشکارا بازتاب یافته است. در این مقاله سعی شده با استناد به منابع و روش توصیفی-تحلیلی به این پرسش پاسخ داده شود که کدام یک از مبانی مشروعیت‌ساز ایران باستان در کتاب فتوحات شاهی بازتاب یافته است؟ نتایج حاکی از آن است که امینی هروی در مبانی و مفاهیم مشروعیت‌سازی مانند: الهی بودن سلطنت، فره ایزدی پادشاه و چگونگی به دست آوردن و از دست دادن آن و نسب و تبار والا داشتن تحت تأثیر اندیشه‌های ایران باستان بوده است.

استناد: گیلانی، نجم‌الدین؛ سلیمانیان، مسلم (۱۴۰۴). بازتاب اندیشه‌ی سیاسی ایران باستان در کتاب فتوحات شاهی هروی. پژوهشنامه تمدن ایرانی،

پژوهشنامه تمدن ایرانی، ۷ (۱)، ۱۹۴-۱۷۴

DOI: 10.22103/JIC.2025.22589.1273

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان.

۱- مقدمه

۱-۱- بیان مسئله

اندیشه‌ی سیاسی ایران باستان، به‌عنوان یکی از مفاهیم ریشه‌دار و تأثیرگذار ایران باستان به دلیل کاربردی بودن آن و نیاز حکام مسلمان به آن بعد از سقوط ساسانیان از بین نرفت و از طریق «عهده‌ها»، «کارنامه‌ها»، «نامه‌ها»، «آیین‌نامه‌ها» و «تاج‌نامه‌ها»، به عصر اسلامی انتقال یافت. در واقع تجارب سیاسی ایرانیان، با عنوان اندرزنامه‌های سیاسی یا آیین‌های کشورداری و سیرالملوک‌نویسی، در منابع تاریخی و ادبی بازتاب یافت (درباره این مجموعه از متن‌ها، نک: طبری، ۱۳۶۲، ج ۲: ۵۸۵؛ مسعودی، ۱۳۸۲، ج ۱: ۲۴۲-۲۴۳؛ ابن ندیم، ۱۳۸۱: ۱۲۵-۱۲۶؛ جلیلیان، ۱۳۹۵: ۶۰). از جمله اصول اندیشه‌ی سیاسی ایران باستان: الهی بودن مقام سلطنت، فره ایزدی، توأمان بودن دین و دولت و عدالت بودند (طباطبایی، ۱۳۹۴: ۱۱). در نتیجه اطاعت از پادشاه عادل فرهمند، تا زمانی که از این اصول تخطی نکرده باشد، جزء باورهای راسخ ایرانیان به‌شمار می‌آمد. در حقیقت، تجارب تاریخی، حاکمان را به این اصل آگاه کرده بود که صرف زور و قدرت نمی‌تواند بقای حکومت را تضمین کنند و حکومت ناگزیر می‌بایست به یکی از عوامل مشروعیت بخش که شامل وراثت، برتری نژادی و از همه مهم‌تر تقدیر آسمانی و گزینش الهی بود؛ توسل جویند (بوشهری، ۱۳۸۵: ۴۳). تقریباً می‌توان گفت، در طول تاریخ ایران، حاکمان و نظریه‌پردازان سیاسی آنها، به عوامل مشروعیت بخش بالا، پایبند بودند. پادشاهان و حاکمان ایرانی به شرافت نسبی خود افتخار می‌کردند و مدعی بودند که برگزیده‌ی خدا هستند. در ایران باستان اعتقاد بر این بود که شاهنشاه برگزیده آسمان و نماینده اهورامزدا در زمین است. به عقیده آنها مقام شاهی عطیه‌ای الهی بود که از جانب خدا به شخص شاه داده می‌شد. این موضوع، هم در کتیبه‌های هخامنشی (شارپ، ۱۳۴۳: ۲۶، بند ۵ و ۶)، هم در کتیبه‌های ساسانی (ابوالقاسمی، ۱۳۸۱: ۱۳۰) و هم در منابع ادبی و تاریخی (فردوسی، ۱۳۸۵: ۱۸۶؛ نلدکه، ۱۳۵۸: ۴۶) بارها بیان گردیده است. اندیشه‌ی الهی بودن مقام سلطنت، فرهمند بودن پادشاه و افتخار به نسب، با سقوط سلسله‌ی ساسانی نیز از بین نرفت و از طریق نظریه‌پردازان سیاسی، دبیران، وزیران و مورخان ایرانی به دوره‌های بعد انتقال داده شد. به‌طوری که بازتاب این اندیشه را در کتاب تاریخ بیهقی (۲۵۳۶: ۱۱۵)، نصیحه‌الملوک غزالی (۱۳۵۱: ۸۱) و سیاست‌نامه خواجه‌نظام‌الملک (۱۳۹۴: ۱؛ رجوع شود به طباطبایی، ۱۳۸۶: ۹۴)، آشکارا می‌توان دید. تداوم این اندیشه در متون تاریخی عهد صفوی نیز قابل بررسی می‌باشد.

با روی کار آمدن صفویان جامعه‌ی ایران در تمام سطوح تغییرات زیادی به خود دید. یکی از مهم‌ترین آنها در حوزه‌ی تاریخ‌نگاری به‌ویژه تاریخ‌نگاری درباری بود، که شاهان صفوی از همان ابتدا به این امر علاقه‌ی زیادی نشان دادند.^۱ جنبه‌ی آشکاری که در تاریخ‌نگاری این دوره رسوخ کرد، جنبه‌ی دینی و مذهبی خاصه مذهب شیعه‌ی اثنی‌عشری بود (اشپولر و دیگران، ۱۳۸۸: ۱۶۳). صفویان با رساندن نسب خود به امام موسی کاظم (ع) لازم می‌دانستند که این وجه مذهبی که پایه‌های حکومت خود را بر آن استوار کرده‌اند تا حد امکان برای عموم آشکار و منعکس سازند.^۲ همچنین، آنها اندیشه‌ی ظل‌اللّٰهی و تأکید بر تأییدات الهی (فره ایزدی) در تأیید حکومت خود را توسط مورخان وابسته به دربار منعکس کردند. در واقع مهم‌ترین اقدام در راستای رسیدن به این منظور دخالت در مقوله‌ی تاریخ و تاریخ‌نگاری بود که از همان ابتدا و در زمان شاه اسماعیل به اهمیت و کارکرد آن در جهت مشروعیت بخشی به خود پی بردند و اهتمام خود را در این مسیر به کار گرفتند. شاه اسماعیل به‌عنوان سر سلسله‌ی صفویان با به کارگیری مورخانی هم‌چون صدرالدین ابراهیم امینی هروی به این کار مبادرت ورزید. امینی نیز، به‌عنوان مورخ درباری و مطیع اوامر شاه

^۱ تاریخ‌نگاری از ابتدای تشکیل سلسله‌ی صفویه مورد توجه بوده تا آن که شاه اسماعیل به مؤلف فتوحات شاهی دستور داد که تاریخ دولت را به رشته‌ی تحریر در آورد. شاید بتوان این دوره را به دو بخش مهم تقسیم کرد. دوره‌ی اول در زمان پادشاهان نخستین این سلسله به ویژه شاه عباس نوشته شد و اوج آن هم در همین دوره است. اما در دوره‌ی دوم پس از شاه عباس اول این روند چنان به کندی پیش رفت که گویی تاریخ‌نگاری تا حدودی متوقف شده است (نوابی و غفای فرد، ۱۳۸۶: ۳۷۶).

^۲ در واقع آنچه تاریخ‌نگاری صفویه را از ادوار پیشین متمایز می‌کند، مضامین و مفاهیم مندرج آن و به ویژه حضور چشم‌گیر عناصر مفهومی مذهبی بر بنیاد تشیع اثنی‌عشری است (امیرجعفری و عاشورزاده، ۱۳۸۶: ۹۸). اما مهم‌ترین ویژگی‌های تاریخ‌نگاری دوره‌ی صفوی را می‌توان این‌گونه بر شمرد: ۱- درباری بودن مورخان. عمده‌ی مورخان صفوی سمت مجلس‌نویس و وقایع‌نگار درباری را داشته‌اند و به طور رسمی مأموریت نگارش وقایع از جانب پادشاهان صفویه داشته‌اند. ۲- سمت‌گیری حمایتی از سلاطین صفویه و دولت صفویه. به دلیل اینکه مورخان مأموریت رسمی برای نگارش تاریخ داشته‌اند از این رو در آثار خود از سلسله‌ی صفویه و اقدامات پادشاهان آن‌ها جانب‌داری کرده و مطالب را با دید تأیید و موافق نظام ذکر کرده‌اند (نوابی، ۱۳۸۷: ۹).

اسماعیل، کتاب فتوحات شاهی را مطابق صلاح حکومت، پادشاه وقت و در جهت مشروعیت بخشی به وی از طریق اندیشه‌ی پادشاه ظل‌الله و فرهمند نگارش کرد.

پرسش و مسأله‌ی اصلی این پژوهش این است که کدام یک از مبانی مشروعیت‌ساز ایران باستان در کتاب فتوحات شاهی بازتاب یافته است؟ بر اهل اندیشه پوشیده نیست که برای فهم اندیشه سیاسی یک اندیشمند، هم باید گفتمان سیاسی مسلط بر جامعه و روزگار وی را شناخت و هم باید قصد آن اندیشمند را برای برقراری ارتباط در چنین گفتمانی دریافت. بر این اساس، باید در نظر داشت که در بیشتر متون تاریخی این دوره به موضوع نسب و مشروعیت سیاسی (حداقل به صورت مضمونی و مفهومی) پرداخته شده است. آنهم با تکیه بر سنت پادشاهی و اندیشه‌ی شهریاری ایرانی که در دوره‌ی اسلامی ضمن تداوم، رنگ و لعاب اسلامی نیز به خود گرفته بود. هروی نیز در کتاب فتوحات شاهی مهم‌ترین جنبه‌ی مشروعیت‌بخشی را تأییدات الهی (فرّه ایزدی) و برگزیده شدن پادشاه از سوی خداوند متعال می‌داند. در ادامه هم بنا به خواست و اراده‌ی الهی در راستای همین اندیشه (ظل‌اللهی) تمامی حوادث و اتفاقاتی که ممکن است بنیان حکومت مشروع وی را بر هم بزند، دفع می‌شدند. در تفکر هروی، عناصری مانند پیوندهای مشترک اعتقادی و میراث فکری مشترک از جمله عوامل مؤثر در تداوم و انسجام هویت یک ملت است به همین دلیل کارها مطابق میل و خواست پروردگار در جهت رساندن شخص مورد تأیید خود به اهدافش صورت می‌پذیرد. از آنجا که مقاله حاضر ضمن شرح و بسط مطالب فوق، با هدف بررسی اندیشه‌ی سیاسی ایران باستان در کتاب فتوحات شاهی به نگارش درآمده است، شواهد حاکی از آن است که اندیشه‌ی سیاسی ایران باستان در سه مؤلفه‌ی: الهی بودن مقام سلطنت، فرّه ایزدی و شرافت نسبی در کتاب فتوحات شاهی امینی هروی قابل بررسی می‌باشد.

۱-۲- پیشینه پژوهش :

درباره‌ی بازتاب اندیشه‌ی سیاسی ایران باستان در متون تاریخی ایران پس از اسلام، پژوهش‌های بسیاری شده است. تمرکز این آثار بیشتر بر مفاهیمی چون فرّه ایزدی، شاه آرمانی، عدل شاهی و آسمانی بودن سلطنت است که در منابع ایران پس از اسلام نیز همچو منابع پیشااسلامی بازتاب یافته است. در این راستا پژوهش‌های سیدجواد طباطبایی درخور توجه هستند. به‌ویژه کتاب‌های خواجه‌نظام‌الملک (۱۳۸۶)، و تاریخ اندیشه‌ی سیاسی در ایران: ملاحظات در مبانی نظری (۱۳۹۴) او که در این پژوهش به آنها استناد شده است. بیشتر آثار سیدجواد طباطبایی در راستای نظریه‌ی تداوم اندیشه‌ی ایران‌شهری او بوده که همگی درخور تأمل و توجه‌اند. در این راستا می‌توان به مقاله‌ی «تحلیل و تطبیق فرهنگ سیاسی ایرانیان در شاهنامه‌ی فردوسی و نامه‌ی طاهر به عبدالله» از نجم‌الدین گیلانی و مهسا موسوی (۱۴۰۰)، اشاره کرد. در این مقاله به تداوم اندیشه‌ی سیاسی ایران باستان و بازتاب آن در نامه‌ی طاهر به عبدالله پرداخته شده است. همچنین، مقاله‌ی «امام اسماعیلی ناصر خسرو و شاه‌آرمانی در ایران باستان»، اثر شروین مقیمی (۱۳۹۲) به بررسی مفهوم اندیشه شاه‌آرمانی در دانش سیاسی اسلام و ایران می‌پردازد و یافته‌های آن در طرح مباحث نظری این پژوهش مد نظر قرار گرفته است. بخشی از این اثر به سلطنت اسلامی اختصاص یافته است و آن را به‌مثابه‌ی یک گفتمان می‌نگرد که تا پیش از پیدایش حکومت صفویان در ایران رواج داشت. کتاب اندیشه‌سیاسی در ایران باستان اثر محمدرضا مشایخی (۱۳۸۰) از دیگر منابعی است که نویسنده آن تلاش کرده است که الگوهای اعمال قدرت و مشروعیت را باتوجه‌به شرایط جغرافیایی، قومی و فرهنگی قلمرو بیان کند. این کتاب به بررسی الگو اعمال قدرت و حق اعتراض در دولت ساسانی پرداخته است که می‌تواند در فهم ساختارسیاسی بازتاب یافته در فتوحات شاهی کمک کننده باشد. این کتاب به مباحث مرتبط با قدرت، سیاست و مذهب در ایران را به‌صورت کلی پرداخته و در تدوین پژوهش حاضر راه‌گشا بوده است. ذکرالله محمدی و محمد بی‌طرفان (۱۳۹۱) نیز در مقاله‌ی «انتقال و تحول اندیشه سیاسی فرّه ایزدی از ایران باستان به ایران اسلامی» به بررسی چگونگی انتقال و تحول مفهوم فرّه ایزدی از دوران باستان به دوره اسلامی در ایران می‌پردازند. این مقاله می‌تواند در فهم ریشه‌های اندیشه‌های سیاسی در ایران باستان و تأثیر آن بر متون تاریخی مفید باشد. پیشینه تحقیق نشان می‌دهد که برخی مطالعات به تأثیر اندیشه ایران باستان بر تاریخ‌نگاری اسلامی پرداخته‌اند، ولی تاکنون پژوهش مستقلی درباره‌ی بازتاب اندیشه‌ی سیاسی ایران باستان در کتاب فتوحات شاهی انجام نشده است؛ بنابراین، این پژوهش می‌تواند خلأ علمی موجود را پر کرده و زمینه‌ساز مطالعات بیشتر باشد.

۲. زیست‌نامه صدرالدین ابراهیم امینی هروی

صدرالدین ابراهیم امینی هروی فرزند میرک جلال‌الدین قاسم بن میرک محمد امین بن مولانا صدرالدین ابراهیم ظاهراً در سال ۸۸۲ ه.ق متولد شده است. جدّ مادری وی، مولانا جلال‌الدین عبدالرحمان بن مولانا عبدالله لسان بود که سال‌ها صدارت بایستقر میرزا و فرزندش علاءالدوله را بر عهده داشت. نسب مادری وی هم از یک طرف به سلطان ابوسعید ابوالخیر و از جانب دیگر به امیر عبدالحی بزرگ از بزرگان و نقبای مشهد مقدس می‌رسد (هدایت، ۱۳۸۶: ۵۹۳۷/۱۱). همچنین سیدکمال‌الدین بن عربشاه سبزواری از اجداد مادری او بوده است (امینی، ۱۳۸۳: مقدمه صفحه‌ی پانزده). او چندی به عنوان وزیر سلطان حسین بایقرا خدمت کرد که با تسلط شیبک خان ازبک بر خراسان مورد موأخذه‌ی مولانا عبدالرحیم صدر قرار گرفت و مدتی عزلت‌نشین شد (هدایت، ۱۳۸۶: ۵۹۳۸/۱۱). اما در سال ۹۱۶ ه.ق وقتی که شاه اسماعیل بر شیبک‌خان ازبک غلبه یافت و خراسان را تصرف کرد، امینی به خدمت او درآمد (همان، ۵۹۳۸/۱۱).

از نوشته‌های او چنین برداشت می‌شود در زمانی که فرامینی چند در باب مردم هرات و حکومت نجم‌الدین مسعود ثانی توسط خواجه مظفر و خواجه زین‌العابدین آورده شد، امینی از موقعیت سیاسی و اجتماعی خوبی برخوردار بوده است (امینی، ۱۳۸۳: مقدمه صفحه‌ی پانزده). وی پس از آن به خدمت شاه اسماعیل درآمد و به دستور او مأمور نوشتن کتاب فتوحات شاه‌ی شد (نواوی و غفاری فرد، ۱۳۸۶: ۳). سرانجام در سال ۹۴۱ این مورخ توانا بر اثر حمله‌ی ازبکان به قتل می‌رسد.

۳. معرفی کتاب فتوحات شاه‌ی

فتوحات شاه‌ی یا فتوحات امینی تألیف صدرالدین ابراهیم امینی هروی از جمله منابعی است که به دستور شاه اسماعیل نگارش شد (اشپولر و دیگران، ۱۳۸۸: ۱۶۵). ظاهراً این کتاب دارای دو دفتر بوده است که دفتر اول آن مشتمل بر پنج فتح است: فتح اول در بدآ آفرینش و ایجاد آدم و سلسله‌ی نسب حضرت خاتم(ص)، فتح دوم در بیان اخباری از میلاد پیامبر، فتح سوم در ذکر شمه‌ای از سوانح احوال ائمه‌ی قریش، فتح چهارم و پنجم درباره‌ی اجداد شاه اسماعیل و شرح زندگانی او دفتر دوم آن شامل ۱۲ سال اول سلطنت شاه اسماعیل تا ۹۲۰ ه.ق است. پس از این تاریخ دیگر ذکر از حوادث به میان نیامده که ظاهراً مولف نخواسته است شکست شاه اسماعیل را در جنگ چالدران ترسیم کند. با این حال فتوحات شاه‌ی یکی از منابع مهم عصر صفوی است که از نظر نقل حوادث دوران قبل از تشکیل سلسله‌ی صفویه - خاصه مبارزه‌ی خاندان در جهت کسب قدرت تا اوایل سلطنت شاه اسماعیل - درخور توجه است. یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های این منبع ادامه روند استفاده از کلمات مغلق، سبک مصنوع و متکلفانه در شیوه‌ی نوشتاری است. همچنین توجه ویژه به طبقه‌ی حاکمه و شرح طولانی جنگ‌ها و عدم توجه به مسائل اجتماعی و فرهنگی از دیگر ویژگی‌های این اثر است. درباری بودن این اثر نقش بسیار مهمی در این گونه‌ی شیوه‌ی نگارش داشته است. امینی هروی عموماً سعی بر این داشته، که حکومت صفوی را حکومتی برگزیده از سوی خداوند نشان دهد و با نسبت دادن انواع خواب‌ها به شاهان صفوی جلوه‌ی خاصی به اثر خود ببخشد. ویژگی مهم دیگر این کتاب ربط دادن پیروزی‌ها و شکست‌های شاه اسماعیل صفوی به خداوند و ائمه می‌باشد که این امر به نوبه‌ی خود تقدیرگرایی را که یکی از ارکان و پایه‌های تاریخ نگاری این دوره را شکل می‌دهد، به خوبی آشکار می‌کند. در واقع تقدیرگرایی و تبیین تاریخ بر مبنای مشیت الهی، میراث فکری از تاریخ قبل از صفویه بود که با سیر تحول تاریخی به عصر صفویه و مورخان این دوره رسیده است (آرام، ۱۳۹۳: ۲۹۰). همچنین باتاب دین در نوشته‌های مؤلف با استفاده از آیات قرآن کریم و احادیث در متن کلام، شاهی بر مطالب مندرج هستند. از دیگر ویژگی‌های مهم منابع دوره‌ی صفوی استفاده از شعر در لابه‌لای گزارش‌هاست، که فتوحات شاه‌ی نیز از این امر مستثنی نیست و با به کارگیری شعر در اثر خود گزارش دقیق‌تری از رویدادها ارائه می‌کند.

۴. بازتاب اندیشه‌ی الهی بودن مقام سلطنت در کتاب فتوحات شاهی

در فلسفه‌سیاسی کهن، حاکمیت ودیعه‌ای الهی و پدیده‌ای ماتقدم بود که در آن حاکم بر پایه زور و قهر بر زیردستان حکم می‌راند و تمامی عرصه‌های زندگی را از خصوصی‌ترین آن تا عمومی‌ترین مقام براساس یک نظام متافیزیکی بسته و از پیش تعریف شده در اختیار خود دارد؛ حاکم، والی، سلطان، خلیفه و پادشاه مفاهیمی هستند که در پارادایم سیاسی سنتی برای بیان پدیده تغلب در حکومت‌های پیشامدرن در گفتمان‌های مختلف قرار داده و حاکمیت همه جانبه حاکمان را تعبیر و تأویل نموده است. محور اصلی و مرکز ثقل پارادایم سیاسی کهن با تمامی اقسام فرهنگی خود در گفتمان‌های فکری و کنش‌های غیرگفتمانی حول قدرت مطلقه و حاکم فردی دور می‌زده و شکل زمینی حکومت آسمانی را موجودیت می‌داده است (حق‌دار، ۱۳۸۰: ۱۸۱-۱۸۰). شاه در اندیشه تاریخ‌نویسان نیز مانند سیاست‌نویسان، در رأس هرم سیاسی قرار داشت و به لحاظ نظم و نسقی که با از میان برداشتن فتنه و فساد به مُلک خود می‌دهد، نسبت او به اجتماع، نسبت خدا و عالم را دارد. شاه نه تنها در کانون دگرگونی‌های سیاسی قرار دارد؛ بلکه محور گردش زمین و زمان نیز هست. در اندیشه تاریخ‌نویسان این دوره، شاه، خدای روی زمین خوانده می‌شود (حسن قاضی‌مرادی، ۱۳۸۳: ۲۲۲). در اندیشه‌ی سیاسی ایرانیان تلاش بر این بود که برای خاندان شاهی پایگاهی الهی بیابند. به عنوان نمونه، شاهنشاهان هخامنشی خود را برگزیده‌ی اهورامزدا می‌دانستند (ر.ک لوکوک، ۱۳۸۲: ۲۱۷). شاهان اشکانی برای اینکه از طریق ارشک پایگاه الهی بیابند، برای روح مؤسس دولت پارت نیایش می‌کردند و بزرگترین سوگندشان به روان وی بود (خدادادیان، ۱۳۸۰: ۲۶۰). البته در میان یونانیان باستان نیز اندیشه‌ی خداانگاری شاه رواج فراوان داشت. این اندیشه در محافل سلوکی نیز رواج پیدا کرد و پادشاهان سلوکی خود را صاحب مقام الهی می‌دانستند (یارشاطر، و دیگران، ۱۳۶۸: ۸۸). به نظر می‌رسد که پارتیان اندیشه‌های خاستگاه قدرت پادشاه را از فرمانروایان سلوکی و هخامنشیان گرفتند (همان: ۷۷). در این راستا، فرهاد سوم به تقلید از پادشاهان سلوکی بر سکه‌هایی که نقش کرده خود را تئوپاتوروس^۳ «فرزند خداوند» خوانده است (یارشاطر، ۱۳۷۷: ۲۱).

تداوم این تفکر در عهد ساسانیان نیز بارها در منابع آمده است. القابی که شاهان ساسانی برای خود انتخاب می‌کردند، همه از الهی بودن سلطنت آنها در افکار عمومی حکایت می‌کند. به‌طوری‌که اردشیر اول و شاپور اول در معرفی خود در کتیبه‌هایشان، خود را به عنوان پادشاهی که «چهر از ایزدان»، دارد معرفی می‌کنند (ابوالقاسمی، ۱۳۸۱: ۱۳۰؛ عریان، ۱۳۹۲: ۳۸ و ۳۰).

با ورود اسلام به ایران و شکل‌گیری سلسله‌های مستقل و نیمه مستقل ایرانی‌نژاد مشروعیت و مشروعیت بخشی یکی از اساسی‌ترین دل‌مشغولی‌های حکام وقت بود. به‌طوری‌که برای این منظور هر یک از سلسله‌های محلی قرون نخستین اسلامی، سعی در انتساب خود به یکی از پادشاهان ایران باستان داشتند (بیرونی، ۱۳۶۳: ۳۸-۳۷). در راستای همین هدف سلسله‌هایی مانند غزنویان به الهی بودن مقام سلطنت اعتقاد داشتند (بی‌هقی، ۲۵۳۶: ۱۱۵-۱۱۴). این روند در عهد سلجوقیان، مغولان و ایلخانان همچنان به قوت خود باقی بود. با روی کار آمدن صفویان و شاه اسماعیل اول نیز این اندیشه در دستور کار مورخان در رکاب وی قرار گرفت، که فتوحات شاهی امینی هروی نمونه‌ی بارز آن‌هاست. امینی هروی در آغاز کتاب خود و در هنگام بحث در مورد نسب صفویان لفظ «آسمان‌شأن» (امینی هروی، ۱۳۸۳: ۱) را برای آن‌ها در نظر می‌گیرد، که ناشی از اندیشه‌ی او در تأییدات الهی در قدرت‌گیری آن‌هاست.

وی در کتاب فتوحات شاهی آشکارا به الهی بودن مقام شاه اسماعیل اشاره می‌کند:

ترا رسد که به ظل الهی کنند خطاب
که روشنی برد از تو مهر منیر
سپس او را سایه پروردگار معرفی می‌کند:

بر آمد فغان از یمین و یسار
که ای ظلّ الطاف پروردگار (همان: ۱۹۴).

و در ادامه شاه اسماعیل را نمونه‌ای خاص از ظل‌الله توصیف می‌کند:

بیا ای خردمند بسیار هوش
ببین بشنو از چشم داری و گوش
که اینست آیین ظلّ اللّٰهی
کزینسان کند هم‌تش هم‌رهی (همان: ۳۶۳).

^۳ Theopatoros

همان‌گونه که در اندیشه‌ی سیاسی ایران باستان پادشاه ساحتی خداگونه داشت، در اندیشه‌ی سیاسی امینی هروی، پادشاه ساحتی خداگونه دارد، زیرا همانطور که خدا تنه‌است و شریکی ندارد، پادشاه نیز که نائب یا سایه‌ی خدا بر روی زمین است نمی‌تواند شریک داشته باشد: «سلطنت که رتبه‌ی ظل الهی است شرکت بر ندارد و ریاست تاب مشارکت و اثینیت نیارد» (همان: ۳۲۳). در اندیشه‌ی امینی هروی، پادشاه به گونه‌ای اهمیت دارد که جهان بدون پادشاه معنایی ندارد به همین دلیل می‌گوید:

یکی گر رود دیگر آرد بجای جهان را نماند بی کدخدای (همان: ۳۱۶).

علاوه بر این، امینی هروی بیان می‌کند: زمانی که مرشدان مراغه به نزد شیخ زاهد آمدند، شیخ صفی را مأمور ارشاد آن‌ها کرد و گفت: «...صفی تو را حق تعالی به خلق نمود» (همان: ۲۰).

همچنین، زمانی که شیخ زاهد از جانشین خود صحبت می‌کند، می‌گوید: «آنچه نظر من بر آن است آن حق سبحانه و تعالی به صفی‌الدین داده نه جمال‌الدین علی و به حکم (ان الله یأمرکم ان تودوا الامانات الی اهلها)» سپس در ادامه بیان می‌کند که: «مرا در امانت خدا خیانت مفرماید» (همان: ۲۲). با مرگ شیخ صفی و روی کار آمدن شیخ صدرالدین او را از ابتدا فرستاده‌ی خداوند می‌داند و موقعیت پدرش را برای او در نظر می‌گیرد این‌گونه که: « ذکر احوال ولایت مقال شیخ صدرالدین موسی انزله الله فی درجات العلیا » (همان: ۲۵).

چنان‌که ذکر شد این تفکر، اندیشه‌ی رایج در ایران باستان بود. به گونه‌ای که داریوش در کتیبه بیستون و در کتیبه‌های پسین خود بارها به نقش اهورامزدا در پادشاهی‌اش اشاره دارد. وی می‌گوید: «به خواست اهورامزدا من شاه هستم اهورامزدا شاهی را به من عطا فرمود... آنچه کرده شد همه را به خواست اهورامزدا کردم. اهورا مزدا مرا یاری نمود...» (لوکوک، ۱۳۸۲: ۲۱۷؛ شارپ، ۱۳۴۳: ۲۶، ستون ۱، بند ۵). شاهان ساسانی نیز در نگاره‌های متعددی که در مکان‌های مختلف استان فارس، چون فیروز آباد، بیشاپور، نقش رستم و نقش رجب از خود باقی گذاشته‌اند، حلقه شهریار را اهورامزدا دریافت می‌کنند (ابوالقاسمی، ۱۳۸۱: ۱۳۰؛ عریان، ۱۳۹۲: ۳۸ و ۳۰).

در همین راستا، پاسخ اردشیر بابکان در جواب نامه اردوان پنجم، در توجیه اقدامات نظامی خود علیه اشکانیان، با سخنان شیخ زاهد قابل قیاس است: «تاجی را که بسر نهادم و ولایت‌ها که بگشودم خدای به من عطا کرد و کمک کرد تا جباران و شاهان را بکشم» (طبری، ۱۳۶۲: ۵۸۳/۲).

همان‌گونه که داریوش هخامنشی و اردشیر بابکان پیروزی خود بر دشمنان را خواست خدا می‌دانند، شاه اسماعیل نیز پیروزی بر محمدخان شیبانی را اراده‌ی الهی می‌داند: «هر گاه اقتضای اراده‌ی ازلی خواهد که به وصف جاوه‌ی ظهور نماید خطاب را نقش نگین فرمان‌روایی یکی از بندگان کرده...» (امینی هروی، ۱۳۸۳: ۳۳۶-۳۳۵).

افزون بر این، امینی هروی، قدرت‌گیری و افول خاندان‌ها را به اراده و خواست خدا نسبت می‌دهد: «اراده‌ی پادشاه بی چون و مشیت قادر که نامه‌ی طغرای نشان فرمان نافذ او گیرد و ناامیدی قهرش از دیوان به پروانچه‌ی سرنگونی ترتب پذیرد...» (همان: ۱۲۹). سپس با سپاسگزاری از خداوند متعال در ابیاتی او را برگزیده خداوند می‌داند:

همان به که شاهنشہ سرافراز نهد روی عجز به خاک نیاز

به درگاه آن کس که شاهیش داد وزان خوبتر دین‌پناہیش داد (همان: ۱۵۵).

امینی هروی بار دیگر برآمدن و افول خاندان‌ها را به اراده‌ی الهی نسبت می‌دهد: «بر ضمیر منیر اصحاب خبرت مخفی نخواهد بود که اراده‌ی علیم حکیم هرگاه به تخریب خاندانی و تفکیک دودمانی تعلق گیرد، مشیت ازلی و حکمت لم یزلی بر طبق: اذا اراد الله شیئا هیا اسبابه،^۴ موجبات انهدام و مثمرات انصرام آن را به غریب‌تر وجهی بر منصفی ظهور جلوه‌گر سازد و پرده‌ی حمایت و ضبط خود را از چهره‌ی روزگار ایشان براندازد» (همان: ۲۸۵). در بینش هروی خداوند حکیمی است که عالم صغیر و کبیر را در کف حفظ و حراست و قانون و سیاست و ریاست قرار داده است. وی مالک همه چیز است و پادشاهی جهان از آن اوست و به هر که بخواهد واگذار می‌کند. آنچه در سراسر بیان وقایع و سایر پدیده‌ها از سوی هروی قابل توجه است و بیشترین باتاب را در اندیشه‌ی وی

۴. سوره‌ی نساء آیه ۵۸: خدا به شما فرمان می‌دهد که امانت‌ها را به صاحبانشان بازگردانند.

۵. چون خدای انجام کاری خواهد، افزار آن کار فراهم سازد.

داشته، الهی بودن مقام سلطنت است، آنجا که تنها بر اسباب فرازمینی پا می‌فشارد و کمتر به شرح و تحلیل عوامل انسانی اثرگذار در این وقایع می‌پردازد. این موضوع در سراسر اثر وی بازتاب یافته است. بر این اساس، وی حتی همه‌ی حادثه‌ها را نیز ناشی از اراده‌ی الهی دانسته و هدف ظهور آن‌ها را اعطای سلطنت به شاه اسماعیل ذکر می‌کند؛ بر این اساس است که پادشاه و پادشاهی نیز در منظومه فکری و اعتقادی هروی شأن و منزلتی الهی می‌یابند و بر بنیاد باورها و آموزه‌های الهی بودن مقام سلطنت تعریف می‌شوند.

۵. بازتاب اندیشه‌ی فره ایزدی در کتاب فتوحات شاهی

فرّ یا فره به معنای شکوه، اقبال، درخشش و بزرگی می‌باشد (کارنامه اردشیر، ۱۳۶۹: ۷۵). از طرفی، فرّ ایزدی به معنای «اشه» نیز تعبیر شده است. «اشه»، به معنای نظم و راستی و فضیلت اخلاقی بود که در دین زرتشت بارها به آن تأکید شده بود (پورداود، ۲۵۳۶، هات ۴۷: بند ۲؛ هات ۷۱: بند ۱۳۳). در اساطیر ایران اعتقاد بر این بود که فره ایزدی همان نوری است که موجب ترفیع مقام روحانی و پیروزمندی آدمی می‌شود و داده‌ی اهورامزدا می‌باشد که به دست آوردن آن سخت دشوار می‌باشد؛ چراکه به دست آوردن و دارا شدنش، وارستگی، از خودگذشتگی، پاکیزگی اخلاقی و اندیشه و گفتار و کردار درست می‌خواهد (نوربخش، ۱۳۹۱: ۴). در اندیشه‌ی ایرانیان باستان، فره ایزدی خورشیدوار در چهره‌ی پادشاه متجلی می‌شد. چنان‌که در اوستا آمده است: «خورشید جاودانه رایومند تیز اسب را می‌ستایم. هنگامی که خورشید فروغ بیفشاند و تابان شود... این فرّ را فراهم آورند و فروفرستند. آنان این فرّ را بر زمین اهوراآفریده پخش کنند» (دوستخواه، ۱۳۸۸: ۳۲۳/۱). نمونه‌ای دیگر از این مورد را در صحنه‌ی شکار خسروپرویز در طاق بستان می‌توان دید. در پشت سر خسرو، آفتاب خسروانی که نشانه‌ی «فر» است پیداست (سودآور، ۱۳۸۳: ۹ و ۲۱). در کارنامه اردشیر بابکان نیز در این رابطه آمده است: «شبی بخواب دید چونان که خورشید از سر ساسان بتافت و همه جهان روشنی گرفت...» (فره‌وشی، ۱۳۵۴: ۷-۶). خوابگزاران تعبیر خوابش را چنین می‌گویند که ساسان یا از فرزندان او کسی به پادشاهی می‌رسد (همان: ۱۱-۷). چنان‌که پیداست فرّ نشانه‌های ظاهری گوناگونی داشته است. گاهی به صورت نور و خورشید؛ گاهی به صورت مرغ (آموزگار، ۱۳۸۰: ۵۰) و گاهی به صورت بره یا قوچ نمایان می‌شود.

مانند این اندیشه را امینی هروی در کتاب خود آورده است. او بارها از نور الهی بر پیکر پادشاه و نورانی شدن چهره پادشاه مانند خورشید سخن به میان می‌آورد: «والده‌ی شیخ گفت که چون حامله‌ی آن در کامله شدم در همان شب از ممر رویای صالح نوری بر مناظر حواس باطن من تافت که آفتابی که از نهایت عظمت نور افشانی تعبیر از آن پیکر نورانی با قصور الفاظ و معانی راست نیاید از آسمان در کنار من آمد و در آن شب از یمن بخت بیدار دولتی چنین یار من شد و چون از عالم خواب رو به وادی بیداری نهادم سه شبانه روز بیهوش افتادم» سپس در ادامه و برای تکمیل گفته‌ی خود این بیت را بیان می‌کند:

دوش چشم من به خواب و بخت من بیدار بود
تا سحر که مونس جانم خیال یار بود (امینی هروی، ۱۳۸۳: ۹).

در همین راستا، امینی هروی از شیخ صدرالدین موسی نقل می‌کند: «شبی در اوان صبا حضرت شیخ در واقع دید که بر بالای مسجد اردبیل نشسته ناگاه عرصه‌ی عالم چنان که، نور آفتاب منور گردد نورانی شد نیک ملاحظه نمود عارض آفتاب نشانش بود که عالم را روشنی افزود. چون حضرت شیخ^۶ این واقع را به والده‌ی خود عرض کرده‌اند فرموده است که تو کسی خواهی شد که عالم از ضیاء ارشاد تو منور گردد» (همان: ۱۲). سپس از قول شیخ بیان می‌کند: «وقتی در اوان کودکی در واقعه دیدم که بر کوهی نشسته‌ام و شمشیر پهن‌دار بومیان بر میان بسته و کلاهی از پوست سمور بر سر نهاده هرچند خواستم که شمشیر از میان برگشایم نتوانستم کلاه را از سر برداشتم نوری از سر من ظاهر شد که عالم روشن گشت همچنین تا سه مرتبه کلاه سمور را بر می‌داشتم و عالم روشن می‌گشت و چون سر را می‌پوشیدم جهان به حال خود می‌آمد و چون به شرف ملازمت شیخ زاهد رسیدم مستفسر این واقعه گردیدم. شیخ «قدس سره» گفت: شمشیر حکم ولایت و آن تاج نور ولایت، ضمیر منیرشان عالم تعبیر و خاطر خطیر صافی سریرتان...» (همان: ۱۲).

۶. شیخ صفی‌الدین

افزون بر این، در اندیشه‌ی سیاسی ایران باستان اعتقاد بر این بود که هر کس که این نور ایزدی به او برسد، پیروز می‌شود. در واقع فره ایزدی، همان نور ایزدی است که موجب ترفیع مقام روحانی و پیروزمندی آدمی می‌شود. البته شرط به دست آوردن آن نیز عدل، داد و رفتار نیک با رعیت بود. اگر پادشاهی وارونه‌ی موارد بالا کار می‌کرد و ظلم و ناسپاسی پیشه می‌کرد و از راه عرفان و خداشناسی و خدمت به مردم منحرف می‌شد، فره ایزدی از او جدا می‌شد و آن پادشاه نگون‌بخت می‌گشت. چنانکه جمشید به دلیل ناسپاسی و خودخواهی، فره ایزدی از او جدا شد و شکوه و پادشاهی خود را از دست داد:

منی کرد آن شاه یزدان شناس ز یزدان بی‌چید و شد ناسپاس...

چو این گفته شد فره یزدان ازوی گسست و جهان شد پر از گفت و گوی (فردوسی، ۱۳۸۵: ۴۵).

خواجه نظام‌الملک توسی نیز که آگاه به رموز مملکت‌داری ایرانیان و مروج اندیشه‌ی سیاسی ایرانشهری بود (طباطبایی، ۱۳۸۶: ۹۴)، داشتن فره ایزدی را عامل پیروزی و سعادت دو جهانی پادشاه می‌داند: «اما چون پادشاه را فره الهی باشد و مملکت باشد و علم با آن یار باشد، سعادت دو جهانی بیابد» (خواجه نظام‌الملک، ۱۳۹۴: ۶۸).

افزون بر این، می‌دانیم که در اندیشه‌ی ایرانیان پیش از اسلام، اعتقاد بر حق خداداد پادشاهی استوار بود. در خداینامه‌ها و اندرزنامه‌ها، پادشاهان برگزیدگان خدایند. در نگاه هروی نیز حکومت را خداوند می‌دهد و او باز می‌ستاند. شاه به اراده‌ی خداوندی که بر عدل و لطف استوار است، گزینش می‌شود بازتاب این اندیشه، در کتاب فتوحات شاه‌ی نیز آشکار چنین آمده است که:

خدای جهان صانع هرچه هست به قدرت نگهدار بالا و پست

چو خواهد به امری شود رهنمون رسد حکمش از مکن کاف و نون.... (امینی هروی، ۱۳۸۳: ۱۳۰).

امینی هروی با روی کار آمدن هریک از اجداد شاه اسماعیل می‌کوشد اراده‌ی الهی را در قدرت‌گیری آن‌ها بیان کند. یکی از معانی اصلی فره، معنی بخت و اقبال است که هروی در این روایت به آن اشاره می‌کند. وی شرح روشنی از اصل وراثت و شایستگی را در حکایت مربوط به این نبرد ارائه می‌دهد. او علت شکست صلاح‌الدین، حاکم گرجستان از قطب‌الدین را کفر و فساد او می‌داند. بنابراین فرشته‌ی مخبر امیر قطب‌الدین که همان فره ایزدی می‌باشد، ارادت خود را نصیب خطه اردبیل می‌کند و از حاکم گرجستان جدا می‌شود: «در این اثنا حاکم گرجستان لشگری بی پایان همراه داشته علم کفر و فساد را به نسبت تخریب بلاد و اصحاب صلاح سداد به اوج افراط و افساد بر افراشت و چون این خبر به سمع فرشته‌ی مخبر امیر قطب‌الدین رسید از آن خوف و خطر از رهگذر حذر خود با عیال و اطفال و خدم ارادت خصال را به خطه‌ی اردبیل کشید» (امینی هروی، ۱۳۸۳: ۶). از این فرشته با عنوان سروش ایزدی بارها در درگیری‌های بین پادشاهان مشروع ایران باستان با کسانی که مشروعیت نداشتند یاد شده است. چنانکه خسرو پرویز با پشتوانه همین سروش ایزدی بر بهرام چوبین که فاقد مشروعیت سیاسی بود پیروز شد (فردوسی، ۱۳۸۵: ۱۴۲۳).

در واقع امینی هروی آگاهانه یا ناآگاهانه از کهن الگوی پشتیبانی امدادهای غیبی برای بر حق بودن شاه اسماعیل سود می‌برد. او به صورت آشکار حکومت و فتوحات شاه اسماعیل را با تأییدات الهی هم‌سو می‌داند. البته این امر چنان که ذکر شد، مشابه اندیشه ایرانی، نیاز به پرهیزگاری و عجز در مقابل پادشاه داشت. درغیراین صورت نه تنها مشمول عنایت خداوندی نمی‌شد؛ بلکه همانند جمشید، مورد غضب خداوند قرار می‌گرفت (فردوسی، ۱۳۸۵: ۴۵). در راستای این اندیشه، امینی هروی بیان می‌کند که پادشاه در راه رسیدن به اهدافش کفایت که به درگاه خداوند روی آورد: «حکمت ازلی و مشیت لایزالی تعالی شأن قادرها اقتضای آن می‌کند که هرگاه صاحب جاهی خواهد که دست اقتدار در دامن سرانجام امری عظیم الاعتبار محکم و استوار سازد، نخست روی عجز و نیاز بر خاک درگاه پادشاه بی نیاز نهاده، چشم بر ادوات و اسباب نیندازد...» (همان: ۳۷۸).

امینی هم‌چنین علت پیروزی شاه اسماعیل بر دشمنان را نه داشتن قدرت بازو و نیروی نظامی، بلکه آن را نشان فضل الهی می‌داند:

که تا هست شاه‌ی و ظل‌اللهی نکردست فتح چنین هم‌رهی

نه از زور و بازوی شاه‌ی است این که از محض فضل الهیست این (همان: ۳۴۴).

همان گونه که خواجه نظام الملک داشتن فره ایزدی را عامل پیروزی و سعادت پادشاه می‌داند، امینی هروی نیز سعادت و اقبال شاه اسماعیل را در پناه ایزد متعال می‌داند: «به سعادت و اقبال در پناه تأیید ایزد متعالی متوجهی اردوی آن فرقه‌ی بدخیال گردید» (همان: ۹۲). سپس با آوردن ابیاتی سپاه شاه اسماعیل را این گونه در حمایت و حفظ الهی می‌داند:

رایات جهانگشای شاهی در حفظ حمایت الهی (همان: ۹۸).

امینی هروی بارها از انوار تأیید الهی که خورشیدوار چهره‌ی شاه اسماعیل را منور کرده و عامل پیروزی و سعادت‌مندی اوست، یاد می‌کند: «چون اراده‌ی حضرت فتاح بر اعتلاء اعلام فرمانروایی و ارتفاع الویه‌ی کشورگشایی صاحب دولتی تعلق گیرد و ترتب پذیرد اگرچه نهال اقبالش را از اول نشو نما و سرو قامت به اعتدالش در چمن سرافرازی عنفوان تنسم صبای صبا باشد صدقه‌ی پیشنهاد همت بلند و آیینی‌ی روی نمای دولت ابد پیوندش گشته همیشه آثار دوعای سلطنت و جهانبانی از غره‌ی جبینش لامع و پیوسته انوار بواعث مملکت‌گیری و کشورستانی در خورشید جمال مبینش ساطع گردد» (همان: ۷۹-۷۸). این عقیده با اندیشه ایرانیان باستان که اعتقاد داشتند فره ایزدی زاینده نور آسمانی است شباهت دارد. در اندیشه‌ی ایران باستان، فره ایزدی خورشیدوار در چهره‌ی پادشاه متجلی می‌شد. نمونه این مورد را در صحنه‌ی شکار خسرو پرویز در طاق بستان می‌توان دید. در پشت سر خسرو، آفتاب خسروانی که نشانه‌ی فره است پیداست (سودآور، ۱۳۸۳ و ۲۱؛ فره‌وشی، ۱۳۵۴: ۸).

نکته قابل توجه اینکه هروی در یک جای کتاب خود آشکارا از فره ایزدی نام می‌برد و همزمان شاه اسماعیل را سایه خدا بر روی زمین و پادشاهی که با داشتن فره ایزدی مورد تأیید خداوند می‌باشد، توصیف می‌کند: «چون جام جهانمای خاطر فیض انتمای حضرت شاهی ظل‌اللهی که محضر اسرا غیبی و مطرح انوار لاریبی پیوسته چهره غار عرایس جاه و جلال و پرده‌گشای نفایس دولت و اقبال است به فره تأیید نامتناهی الهی و صیت حضرت امیرالمؤمنین...» (همان: ۷۹). سپس بیان می‌کند: «چراغ عالم آرایش از انوار تأیید الهی مشتعل گشت» (همان: ۸۶).

در ادامه که تأکید او بر تأیید الهی آشکارتر می‌شود، بیان می‌کند: «حضرت اعلی در پناه لطف حق تعالی جبه‌ی آسمان‌نشان که هر چشمه‌اش چون دیده‌ی کوکب بی مشقت و تعب در لباس اقتباس از آن سرور آفتاب‌التباس نور افشان بود، در بر کرد» (همان: ۱۶۶).

در زمان شکار خرس توسط شاه اسماعیل بار دیگر تأکید می‌کند: «شاه دین پناه در ظل تأیید الله پای شجاعت در رکاب دولت آورده به نفس نفیس متوجه دفع آن جانور گشت» (همان: ۱۰۴). به گفته‌ی امینی در لشکرکشی‌های او به شروان تأییدات غیبی و ائمه معصومین نقش راهنما را داشتند این گونه که:

...خواند از آن صفحه‌ی تهی از عیب رازهای نهان ز عالم غیب

صبح بر شاه مهر کرد عیان در پس پرده هر چه داشت نهان

سپس از زبان شاه اسماعیل نقل می‌کند که: «از تأییدات ائمه معصومین چنان معلوم شد که عنان یکران عزیمت به صوب شروان باید» (همان: ۱۰۹). که پیروزی او را پیش بینی کرده بودند (همان: ۱۰۹). تأکید امینی بر نقش تأییدات الهی در لشکرکشی‌های او هم‌چنان ادامه می‌یابد هروی، پادشاه را مظهر قدرت الهی می‌داند و در وصف وی می‌نویسد: «شاه دین در ظل حمایت اله عازم شروان گشت و صدای گوی که از سپر و آوازه‌ی منبع ماه و مهر بگذشت صغیر نفیر بر فلک اثیر افروخت و سروش سرنا ندای (انا فتحنا لک فتحا مبینا) در گوش مهر منیر انداخت» (همان: ۱۱۵). از آنجایی که هروی مردی مذهبی و معتقد به سرنوشت و تقدیر الهی است در تجزیه و تحلیل اکثر وقایع، قضا و قدر و مشیت الهی را تنها عامل وقوع حوادث می‌داند و تمامی کارهای پادشاه را به خواست و اراده الهی نسبت می‌دهد (همان: ۱۱۷). او بیان می‌کند: «... و چون ضمیر مهر تنویر شاهی که نقش پذیر قوم الهی است بر این معنی قرار یافت رایت توجه به جانب شماخی افراشته و...» (همان: ۱۲۵). همچنین لطف و رحمت الهی را عامل اصلی موفقیت او می‌داند:

تویی آن موید ز لطف خدای که عزم تو هر کجا کند روی و رأی

به رزمت نیارند تاب و توان چه شیرانشه و چه انوشیروان (همان: ۱۲۶)

نگاه مثبت و تأییدگرایانه هروی نسبت به شاه اسماعیل و اقدامات وی در لشگرکشی علیه الوند آق قویونلو دیده می‌شود. آنجا که خداوند متعال را حفاظ لشگر شاه اسماعیل می‌داند: «چون حفظ خالق قضاو قدر سرتاپای لشگر را رسید...» (همان: ۱۶۸). و در ادامه شاه اسماعیل را هم در پناه و حفاظت خداوند می‌داند (همان: ۱۷۰).

امینی همچنین تیراندازی و کشتارهای شاه اسماعیل را به اراده‌ی الهی نسبت می‌دهد تا بگونه‌ای به اقدامات او مشروعیت دهد: «در برابر هر تیر که گویا از کمان تقدیر در پرواز بود زمان زمان برای دفع چشم زخم و نقصان آیت و مارمیت اذ رمیت و لکن الله رمی^۷ بر دست و بازوی گردنش می‌خواند» (همان: ۲۵۳). و خداوند را حامی و نگهبان او می‌داند:

... جهان خرم از لطف و احسان او خداوند گیتی نگهبان او (همان: ۲۵۹).

امینی تمام موفقیت‌های شاه اسماعیل را به وعده‌های خداوند نسبت می‌دهد. شاه اسماعیل را در حرکت به سمت دیار بکر در «ظل‌های رایت‌حمایت» (همان: ۲۷۹) پروردگار می‌بیند. وی در جای‌جای کتاب با جملاتی مانند در حرکت به سمت خریوت او را «در ظل عنایت حضرت واجب» اعتقادش نشان داده است (همان: ۲۷۹)؛ همچنین در حرکت به سمت قراباغ او را «در سایه‌ی عنایت اله» (همان: ۳۲۲) می‌داند. و در سرکوب دشمنان اراده‌ی الهی را در شکست آن‌ها دخیل می‌داند و اذعان می‌کند: «...و ایادی عنایت ازلی به نیروی بازوی یدالله فوق ایدیهم دست اقتدار دشمنان را به عقب بندد» (همان: ۲۸۳) موفقیت‌های شاه اسماعیل را به اهتمام الهی نسبت می‌دهد، و از آیات و اشعار برای اثبات نظرات خود استفاده کرده است. وی در شعری اعتقادش به قضا و قدر را این گونه نشان می‌دهد:

خداوند چون دهد کار خلقی را نظام قضا را بدینسان بود اهتمام (همان: ۲۹۳).

اندیشه‌ی عنایت و توجه خداوند به پادشاه، اندیشه‌ای رایج و تکرار شونده بود. به‌طوری که داریوش بارها در کتیبه‌هایش موفقیت‌های خود را مدیون حمایت و لطف ایزدی می‌داند (شارپ، ۱۳۴۳: ۲۶، بند ۵). در شاهنامه فردوسی نیز بارها این اندیشه تکرار شده است. چنانکه فردوسی از زبان بهرام گور می‌گوید:

مرا کرد پیروز یزدان پاک سر دشمنان اندر آمد به خاک (فردوسی، ۱۳۸۵: ۱۱۷۱).

که آشکارا بیانگر حمایت پروردگار از پادشاه فرهمند است.

۶. بازتاب اندیشه‌ی شرافت‌نسبی در کتاب فتوحات شاهی

یکی از عوامل مشروعیت‌بخش پادشاهان ایران باستان، شرافت‌نسبی و داشتن نسب شاهی بوده است. چنان که داریوش در کتیبه‌ی بیستون به این مهم اشاره دارد و می‌گوید: «بدین دلیل ما را هخامنشی می‌نامند، که از دیرگاهان ما متمایز هستیم از دیرگاهان تخمه‌ی ما شاهان بودند ۸ (تن) از تخمه‌ی من شاه بوده‌اند من نهمین (هستم). ما ۹ (تن) پشت اندر پشت شاه هستیم» (لوکوک، ۱۳۸۲: ۲۱۷؛ شارپ، ۱۳۴۳: ۲۷-۲۶، ستون ۱، بند ۴ و ۳).

اندیشه‌ی همزادی دین و دولت، از اندیشه‌های ایران باستان است. در متون پیش از اسلام، به پیوند میان دین و ملک به صراحت اشاره شده است؛ شاهان ساسانی نیز به این عامل مشروعیت‌بخش توجه داشته و در کتیبه‌ها از نسب شاهانه خود سخن به میان می‌آورند (عریان، ۱۳۹۲: ۷۰ و ۳۸). از جمله اردشیر وقتی پسرش را به جانشینی خود منصوب می‌کرد، به او گفت: پسر من همانا دین و پادشاهی دو برادرند و یکی از آن دیگری بی‌نیاز نیست. دین اساس پادشاهی است و پادشاه ملک دین است و آن چه را که اساس نباشد، محکوم به نابودی است و هر آن چه که نگهبان نداشته باشد، از دست می‌رود (مسعودی، ۱۴۰۱: ۲۷۲/۱).

با ورود اسلام به ایران نیز این سنت، فراموش نشد. به‌طوری که اکثر حکومت‌های محلی در قرون نخستین اسلامی، نسب خود را به پادشاهان باستانی پیش از خود رساندند (رجوع شود به: بیرونی، ۱۳۶۳: ۶۳؛ گردیزی، ۱۳۶۳: ۳۲۲-۳۲۱؛ مستوفی، ۱۳۶۴: ۳۷۶).

۷. سوره‌ی انفال آیه‌ی ۱۷: و آنچه که تیر می‌انداختی تو تیر نمی‌انداختی خدا بود که تیر می‌انداخت.

گرچه در دین اسلام تفاخر به نسب نکوهش شده است، با این حال در میان حکومت‌های اسلامی، نوع ویژه‌ای از اشرافیت مبتنی بر خون و نسب پدید آمد و آن امتیاز خویشاوندی با پیامبر اسلام یا اهل بیت بود (متز، ۱۳۶۲: ۱۷۷). در کتاب فتوحات شاهی نیز به این همبستگی اشاره دارد. او با آوردن سلسله‌نسب صفویان، نسب و اجداد آن‌ها را به امام موسی کاظم (ع) می‌رساند (امینی هروی، ۱۳۸۳: ۱-۲). همچنین امینی هروی با سرودن شعر زیر آشکارا به نسب خاندان صفوی اشاره و افتخار می‌کند:

هم سیادت در نسب هم پادشاهی در حسب کو سلیمان تا در انگشتش کند انگشتی (همان: ۶۹).

در واقع امینی هروی، آگاهانه پیوند قابل تأملی بین دین و دولت در عهد صفوی ایجاد می‌کند. چنان‌که او شاه اسماعیل را «شاه دین‌پناه»، معرفی می‌کند: «حضرت شاه دین پناه که به حکم گردون رفیع بار دگر در پاداش آن امر شنیع جهانیان بلکه نامه‌ی دولت دو جهانی را در کف کامرانی و کامکاری آن حضرت نهاد و به آن مهر و نامه‌ی اقلیم دو عالم را بر چهره‌ی فتح بهره‌ی آن حضرت برگشاد» (همان: ۶۰).

پیوند بین دین و دولت نیز که در عهد صفوی و منابع این دوره از جایگاه والایی برخوردار بود، ریشه در اندیشه‌ی ایران‌شهری داشت. چنان‌که در نامه‌ی تنسر به گشنسب به توأم بودن شهریاری و دین تأکید شده است: «عجب مدار از حرص و رغبت من به صلاح دنیا برای استقامت قواعد احکام دین چه دین و ملک هر دو به یک شکم زاده اند، دو سیده هرگز از یکدیگر جدا نشوند و صلاح و فساد و صحت و سقم هر دو یک مزاج دارد» (مینوی، ۱۳۵۴: ۵۳). فردوسی نیز چنین آورده است:

چو بر دین کند شهریار آفرین	برادر شود شهریاری و دین
نه بی‌تخت شاه‌یست دین به پای	نه بی‌دین بود شهریاری به جای
دو دیب‌است یک در دگر بافته	برآورده پیش خرد تافته
نه از پادشاه بی‌نیازست دین	نه بی‌دین بود شاه را آفرین
چنین پاسبان یکدیگرند	تو گویی که در زیر یک چادرند
نه آن زین نه این زان بود بی‌نیاز	دو انباز دیدیمشان نیک‌ساز
(فردوسی، ۱۳۸۵: ۱۰۲۵).	

۷. نتیجه‌گیری

تداوم فرهنگی ایرانیان، مایه‌ی شگفتی بسیاری از صاحب‌نظران این حوزه شده است. برای این تداوم فرهنگی، نخبگان بسیاری تلاش کردند. بسیاری از دیوان‌سالاران، دبیران و مورخان ایرانی؛ خواه آنان که در دربار عرب‌های مسلمان بودند، خواه آنان که در دربار ترکان، هر یک به روش ویژه‌ی خود در پاسداری از فرهنگ ایران و انتقال آن به دوره‌های بعد کوشا بودند. یکی از این نخبگان، صدرالدین ابراهیم‌امینی هروی است. امینی هروی به‌عنوان مورخ درباری و مطیع دستورهای شاه اسماعیل، کتاب فتوحات شاهی را مطابق صلاح شاه اسماعیل و برای مشروعیت‌بخشی به او نوشت. وی به‌عنوان یک نخبه‌ی آگاه و با دانش، با اندیشه‌ی سیاسی ایرانیان آشنا بود. شواهد نشان می‌دهد که مورخان این دوره، منابع تاریخی و ادبی پیش از خود را خوانده بودند. به همین سبب در کتاب فتوحات شاهی هروی، بازتاب اندیشه‌ی سیاسی ایران باستان که به وسیله‌ی نخبگان، دبیران و وزیران به نسل‌های بعد منتقل شده بود را آشکارا می‌توان دید. از جمله مهمترین مؤلفه‌های اندیشه‌ی سیاسی ایران‌شهری که در کتاب فتوحات شاهی بازتاب یافته است:

- ۱- در اندیشه‌ی سیاسی ایران باستان، مقام سلطنت، عطیه‌ای الهی بود و پادشاه مشروعیت خود را از خدا می‌گرفت، در کتاب فتوحات شاهی نیز بارها به این موضوع اشاره شده است که خاندان صفوی برگزیده‌ی الهی هستند. ۲- در اندیشه‌ی سیاسی ایران باستان، پادشاه ساحتی خداگونه داشت و از جایگاه مقدسی برخوردار بود، در کتاب فتوحات شاهی از ساحت خداگونه و جایگاه مقدس پادشاه سخن به میان آمده است. ۳- در اندیشه‌ی سیاسی ایران باستان اعتقاد بر این بود که پادشاه دارای فره ایزدی است و فره ایزدی به صورت نور یا خورشید در چهره‌ی پادشاه دیده می‌شود. در کتاب فتوحات شاهی نیز فره ایزدی پادشاه به صورت نور و خورشید در چهره پادشاه نمایان می‌شود. ۴- در اندیشه‌ی سیاسی ایران باستان، فره ایزدی به پادشاه عادل پرهیزگار و خداترس

می‌رسید و گرنه از او جدا شده و به دشمنان آنها می‌رسید. در کتاب فتوحات شاهی نیز یکی از دلایلی که فرشته‌ی مخبر از صلاح‌الدین حاکم گرجستان جدا شده و در اردبیل اسکان می‌گزیند، ظلم حاکم گرجستان در مقابل ایمان و خداترسی خاندان صفوی بوده است. ۵- در اندیشه‌ی سیاسی ایران باستان، فره ایزدی و تأیید الهی عامل اصلی پیروزی پادشاه بود نه توان نظامی او، در کتاب فتوحات شاهی نیز آشکارا آمده است که علت پیروزی شاه اسماعیل بر دشمنان، حمایت و تأیید ایزدی او بوده است. ۶- در اندیشه‌ی سیاسی ایران باستان، داشتن نسب اشرافی از جایگاه بالایی برخوردار بود. چنان که پادشاهان هخامنشی، اشکانی و ساسانی به نسب اشرافی خود افتخار می‌کردند. این موضوع با ورود اسلام به ایران نیز از بین نرفت، به گونه‌ای که سلسله‌های سامانی، آل زیار و آل بویه همه نسب خود را به پادشاهان باستانی می‌رساندند. در کتاب فتوحات شاهی نیز از نسب خاندان صفوی با افتخار یاد شده و در نهایت نسب آنها را به امام موسی کاظم (ع) می‌رساند.

منابع:

- آرام، محمدباقر. (۱۳۸۳). **اندیشه تاریخ‌نگاری عصر صفوی**. تهران: امیرکبیر
- آموزگار، ژاله. (۱۳۸۰). **تاریخ اساطیری ایران**. تهران: سمت.
- ابن ندیم، محمد بن اسحاق. (۱۳۸۱). **الفهرست**. ترجمه محمد رضا تجدد. تهران: انتشارات اساطیر با همکاری مرکز بین‌المللی گفتگوی تمدن‌ها.
- ابوالقاسمی، محسن. (۱۳۸۱). **راهنمای زبانهای باستانی ایران**. ج اول، تهران: سمت.
- اشپولر و دیگران. (۱۳۸۸). **تاریخ‌نگاری در ایران**. ترجمه‌ی یعقوب آژند. تهران: نشر گستره.
- امینی هروی، صدرالدین ابراهیم. (۱۳۸۳). **فتوحات شاهی**. تصحیح، تعلیق، توضیح و اضافات محمدرضا نصیری. تهران: انجمن آثار و مفاخر ملی.
- بوشهری، جعفر. (۱۳۸۵). **حقوق اساسی حکومت**. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- بیرونی، ابوریحان. (۱۳۶۳). **آثارالباقیه**. ترجمه اکبر داناسرشت. تهران: امیرکبیر.
- بیهقی، ابوالفضل محمد بن حسین. (۲۵۳۶). **تاریخ بیهقی**. تصحیح علی اکبر فیاض. تهران: انتشارات مهتاب.
- پورداود، ابراهیم. (۲۵۳۶). **یسنا (اوستا)**. جلد اول. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- ثواقب، جهانبخش. (۱۳۸۷). **منابع و مأخذ دوره‌ی صفویه**. شیراز: میترا.
- جلیلیان، شهرام. (۱۳۹۵). «عهد ناشناخته خسرو پرویز به پسرش شیرویه». **مجله مطالعات ایرانی**. دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید باهنر کرمان. سال پانزدهم. شماره بیست و نهم. بهار و تابستان.
- حقدار، علی اصغر. (۱۳۸۰). **فراسوی پست مدرنیته، اندیشه شبکه‌ای، فلسفه سنتی و هویت ایرانی**. تهران: انتشارات شفیع.
- خدادادیان، اردشیر. (۱۳۸۰). **اشکانیان**. تهران: نشر به دید.
- دوستخواه، جلیل. (۱۳۸۸). **اوستا، گزارش و پژوهش**. جلد اول، تهران: مروارید.
- سودآور، ابوالعلاء. (۱۳۸۳). **فره ایزدی در آیین پادشاهی ایران باستان**. هوستون ایالت متحده آمریکا: نشر میرک.
- شارپ، رالف نارمن. (۱۳۴۳). **فرمانهای شاهنشاهان هخامنشی**. شیراز: دانشگاه شیراز.
- طباطبایی، سیدجواد. (۱۳۸۶). **خواجه نظام‌الملک**. تهران: نی.
- طباطبایی، سیدجواد. (۱۳۹۴). **تاریخ ندیشه سیاسی در ایران ملاحظاتی در مبانی نظری**. تهران: مینوی خرد.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۳۶۲). **تاریخ طبری**. ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: اساطیر.
- عالم، عبدالرحمن. (۱۳۷۳). **بنیادهای علم سیاست**. تهران: نشر نی.

- عریان، سعید. (۱۳۹۲). **راهنمای کتیبه‌های ایرانی میانه پهلوی و پارتی**. تهران: نشر علمی.
- غزالی، امام محمد. (۱۳۱۷). **نصیحه‌الملوک**. با مقدمه و تصحیح جلال همایی. تهران: چاپخانه مجلس.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۸۵). **شاهنامه فردوسی**. بر اساس نسخه ژول مُل. به کوشش عبدالله اکبریان راد. تهران: الهام.
- فره‌وشی، بهرام. (۱۳۸۰). **کارنامه اردشیر بابکان**. ترجمه و واژه نویسی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- قاضی مرادی، حسن. (۱۳۸۳). **تأملی بر عقب ماندگی ما**. تهران: نشر اختران.
- **کارنامه اردشیر بابکان**. (۱۳۶۹). ترجمه از متن پهلوی قاسم هاشمی نژاد. تهران: مرکز.
- گردیزی، ابوسعید عبدالحی بن ضحاک. (۱۳۶۳). **زین‌الأخبار (تاریخ گردیزی)**. به تصحیح عبدالحی حبیبی. تهران: دنیای کتاب.
- متز، آدام. (۱۳۶۲). **تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری یا (رנסانس اسلامی)**. ترجمه علیرضا ذکاوتی قراگزلو. تهران: امیرکبیر.
- مستوفی، حمدالله. (۱۳۶۴). **تاریخ گزیده**. به اهتمام عبدالحسین نوایی. تهران: امیرکبیر.
- مسعودی، ابوالحسن علی بن الحسین. (۱۳۸۲). **مروج الذهب و معادن الجواهر**. ج ۱. ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- مسعودی، ابوالحسن علی بن الحسین. (۱۴۰۹ق). **مروج الذهب و معادن الجواهر**. تحقیق اسعد داغر، قم: دارالهجره.
- میرجعفری، حسین و عباس عاشوری‌زاده. (۱۳۸۶). **تاریخننگاری و تحولات آن در ایران و جهان**. تهران: پیام نور.
- مینوی، مجتبی. (۱۳۵۴). **نامه ی تنسر به گسنسپ**. تهران: شرکت انتشارات خوارزمی.
- نلدکه، تئودور. (۱۳۵۸). **تاریخ ایرانیان و عربها، (تاریخ طبری)**. ترجمه عباس زریاب خویی. تهران: انتشارات انجمن آثار ملی.
- نوایی، عبدالحسین و غفاری‌فرد، عباسقلی. (۱۳۸۶). **تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره‌ی صفویه**. تهران: سمت.
- نوربخش، سیما سادات. (۱۳۹۱). **نور در حکمت سهروردی**. تهران: هرمس.
- هدایت، رضا قلی خان. (۱۳۸۰). **روضه الصفا**. به اهتمام جمشید کیانفر. ج ۱۱. تهران: اساطیر.
- یار شاطر، احسان، «و دیگران». (۱۳۶۸). **تاریخ ایران از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانی**. پژوهش دانشگاه کمبریج، جلد سوم، قسمت دوم، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیرکبیر.